

Реферат на тему: "Читанки для дітей і дорослих у Наддніпрянській Україні"

Тематично-літературні реферати

Реферат на тему:

Читанки для дітей і дорослих у Наддніпрянській Україні

Поява шкіл з рідною мовою викладання в перші роки після скасування кріпосного права сприяла підготовці і виданню ряду навчальних книжок. Переважно це були навчальні книжки — читанки та букварі, які давали основи української граматики та тексти фольклорних і художніх творів.

У 50-х-початку 60-х рр. XIX ст. у Наддніпрянській Україні з'являється ряд різноманітних навчальних посібників для дітей і дорослих. Вони були зорієнтовані на українську школу. Один зі свідків цього відроджувального процесу пізніше, у 80-х рр., згадував про перші кроки становлення української школи після скасування кріпосного права:

"Учение шло тогда по методу Золотова — учились читать по разрезным буквам. Для чтения же малорусского имелись грамотки Кулиша, наделавшие в то время немало шума и послужившие встревоженным панам уликою к обвинению университетской молодежи (студенты-вчителі недільних шкіл — О.В.) в демагогической пропаганде..." [39, 242].

Далі він продовжує:

"Помню, что, кроме грамотки Кулиша, для малориссийского чтения у нас были: букварь Шевченка, повести Квитки и Марка Вовчка, "Кобзарь", "Чорна рада" Кулиша и частью книжки "Основы". После уже появились м е т е — л и к и — маленькие книжечки, предназначенные для народного чтения" [там само, 242].

Причину ж появи новітніх навчальних книжок автор спогадів справедливо бачив перш за все у тому, що церковнослов'янські граматики, часословці, Псалтирі, на яких і трималося навчання грамоті у попередні епохи, не відповідали вимогам нового часу, новітній європейській гуманістичній педагогічній думці, яка орієнтувалася у навчанні на рідне слово. Діти і дорослі вже не розуміли тієї забутої штучної мови.

Крім того, причиною появи нових навчальних книжок було поширення недільних шкіл, які з кінця 50-х рр. XIX ст. почали виникати навколо Києва та в деяких інших губерніях.

Отже, українство одержало шанс на відродження рідної школи на хвилі деякої демократизації суспільного життя в Російській імперії.

Важливе значення для створення українських підручників у Східній Україні не лише для початкової, але й для середньої і старшої ланок навчання мала "Грамотка" П.Куліша, в якій автор-укладач, практично вирішуючи питання про важливість

навчання дітей рідною мовою, запропонував перекладені українською мовою релігійні тексти. П.Куліш писав у вступі до цього підручника: "Треба учить письменства так, щоб дурно часу не гаяти, щоб швидко зрозуміла дитина науку читання, а для сього найперша поміч — щоб граматка зложена була рідною Українською мовою. Навчитись читать по-своєму, усяке зрозуміє і Церковну, і московську печать, тоді і нехай береться за які хоч книги" [40, 2]. Отже, провідний принцип педагогіки навчання дітей рідною мовою було взято українським педагогом на озброєння і втілено у життя.

Цей підручник поєднував у собі навчання букв і грамоті, виховував дітей на художніх і біблійних творах. У текстах, які потрібно було читати дітям і дорослим, П.Куліш подав коротку історію українського народу та імена його найголовніших історичних діячів, уривки з українського фольклору, переклади псалмів сучасною українською мовою. Письменник звертав увагу дітей і дорослих на важкий політичний стан українського народу, розпорошеного серед інших держав і народів, закликав українців до єдності. Продовжуючи давні традиції української читанки, він доповнив її новим актуальним матеріалом, взятим перш за все з оточуючого українського життя.

П.Куліш виробив для "Граматки" свій правопис, який одержав назву "кулішівка" і широко застосовувався іншими авторами художніх і навчальних книжок.

Цей правопис займав середнє положення між фонетичним та історичним принципами написання. П.Куліш залишив ь на кінці слова та часто після губних та р (нині апостроф); і — з історичною о, е, ь, є після приголосних (давнє, але, своє); э (эге, поэта); (ёго, слёзи); и для історичного и та і; g (грунт) та ін.

Активно використовували "кулішівку" в Галичині "народовці". Першим, хто застосував правопис П.Куліша у навчальній книжці з літератури в Галичині, був Олександр Барвінський.

У підручнику П.Куліш умістив і деякі методичні рекомендації щодо використання "Граматки". Звертаючись до дорослих читачів і до вчителів, він пояснює: "Чоловіче розумний! Ти бачиш, що книжка ся готується не для одних дітей. От же, навчаючи дітей письменства, показуй їм буйну печать (вид шрифту — О.В.), а сам прочитай дрібну, щоб і тобі самому порозумнішати. Як же навчатись діти читать і зможе їх розум знести вищу науку, тоді ж їх до сего не примушуй, бо наука премудрости не любить ніякого примусу. Доброю волею, чоловік із письменного робиться розумним, а самого ніякого розумного не зробити" [там само, 45].

П.Куліш, як бачимо, опрацював навчальну книжку для дітей, умістивши в ній матеріал для керівництва процесом читання вчителями та батьками.

Подаючи у "Граматці" інформацію про священне письмо, Куліш використав стародавні традиції навчальної книжки — азбуку XV-XVIII ст. — у формі діалогу (питання — відповідь) наводяться окремі сторінки біблійної історії, активно вживається народна мова. Ось, наприклад, як виглядає цей матеріал:

Вопрос: Чого ти називаєся християнином?

Одвіт: Того, що вірую.

Вопрос: Яка наука дається тобі в Символах віри?

Одвіт: Таїнства, про єдиного Бога [там само, 94-95].

З виховною метою автор подає повчальні прислів'я, зміст яких допоможе майбутнім дорослим громадянам жити справедливо і правдиво:

Бог-батько, як буде нас держати, то буде й годувати.

Брехнею світ пройде, да назад не вернешся.

Трудящих копійка годує до віка.

Що буде, те буде, а буде те, що Бог дасть [там само, 94-95].

Крім названих вище функцій, "Граматка" П.Куліша виховувала в дітей і дорослих почуття єдності українства, розшматованого кількома сусідніми державами на частини. У кінці читанки розповідається про українців, які живуть "по обидва боки Дніпра": в Карпатах, Волині, на Поділлі, в Австрійському царстві. Українців-читачів письменник закликає до єдності, "щоб жили люди великою сім'єю" [там само, 147].

Отже, читанка як вид навчальної книжки призначалася для навчання дітей і дорослих читати, розвивати їхнє мислення, громадські почуття на матеріалах рідного фольклору, адаптованих релігійних текстах тощо.

Закінчується "Граматка" повчальною настановою: "Кінець і Богу слава" [там само, 149].

Треба відзначити, що ідеї відродження рідної школи та українських підручників глибоко хвилювали видатного патріота П.Куліша, висували його на роль організатора української освіти по обох сторонах Дніпра. Письменник приділяв значну увагу у своїй діяльності цим проблемам у тяжких для українства умовах Російської імперії.

Так, зокрема, саме П.Куліш залучив Т.Шевченка до написання відомого "Букваря" — необхідної навчальної книжки з української грамоти для дітей і дорослих. Про це переконливо свідчить лист П.Куліша від 14 лютого 1858 р. до Т.Шевченка, написаний за кілька років до видання самого "Букваря". Він писав, закликаючи поета до створення навчальної книжки — "великого діла всесвітнього":

"Тепер же сам бачиш, що панський вік кінчається, а людський починається, то саме година — поміркувати, як би людям допомогти духом у гору піднятись. От же я тобі дам добру пораду. Накидай ти пером дещо з нашої історії і попідписуй вірші з дум і з свого таки компонування. Сі твої рисунки ми виріжимо на дереві, одпечатаємо і розрисуємо фарбами трошки краще од лубочних картин московських...будуть вони продаватись на всіх ярмарках, і будуть вони наліплюватись у кожній хаті замість московського плюгавства, і буде старе і мале на них дивитись і оті підписи вичитувати, і розійдеться по Вкраїні наше "слово забуте, наше слово тихосумне, богобоязливе", і воскресить воно не одну душу, — і мала твоя праця станеться з часом причиною великого діла всесвітнього — душа моя чує!" [41, 236].

Відповіддю на заклики П.Куліша стало упорядкування Т.Шевченком "Букваря" ("Букваря південноруського"), який було видано 1860 р. у Петербурзі в друкарні П.Куліша. Гроші на буквар Т.Шевченко здобув за продаж свого автопортрета і п'яти офортів. Буквар призначався для навчання грамоти дітей і дорослих. Його зміст перейнятий гуманістичними, демократичними ідеями і просвітницькими завданнями —

дати народові найголовніші поняття не тільки про українську абетку, але й показати багатство народного слова через думи і народні прислів'я, ознайомити з основами лічби. У "Букварі" вміщено шість Шевченкових переспівів-уривків із "Давидових псалмів" та найпоширеніші молитви рідною мовою. Буквар Т.Шевченка продовжив традиції укладання аналогічних українських навчальних книжок попередніх століть вже на новому етапі відродження української освіти, в умовах заборон українського слова царатом. "Буквар" став першою навчальною книжкою для простого народу із задуманої поетом серії підручників з історії, етнографії та географії.

П.Куліш уважно слідкував за розвитком української освіти в Галичині, реагував на появу там українських шкіл і гімназій, зародження вищої вітчизняної школи. Він з радістю знайомився з успіхами галицьких українців в освіті, перебуваючи за кордоном. З хвилюванням повідомляв про це своїм землякам в Україні. Так, у листі до О.Кістяківського [42] він писав із Венеції: "Со всего света валит сюда (у Венецию — О.В.) материал для чтения, и между прочим из Галиции...

Печатаются еще (в Галичине — О.В.) книжки для чтения детям. Окончивши букварь, работают над составлением полного гимназического курса учебников... Все это нас радует. Пусть хоть Галичане просветят свой народ!" [43, 306].

Власний досвід підручникотворення письменник зміг реалізувати сповна у співпраці з Олександром Барвінським, видатним культурним і політичним діячем Галичини, педагогом, над підручниками з української літератури, виданих у 1870-71 рр. у Львові. У цих навчальних книжках повністю був реалізований науково-методичний погляд на українську літературу як єдиний національно-культурний процес, що охоплює творчість письменників як Західної, так Східної України зі спільними для них національно-творчими, морально-етичними і художніми якостями, врешті, зі спільною літературною мовою.

Отже, П.Куліш зміг проявити себе у цій роботі не тільки як вчений-методист, але й як вдумливий політик, що використовував для об'єднання українства і такий важливий засіб навчання і виховання, як підручник.

Про дієвість впливів П.Куліша на усвідомлення галичанами ідеї етнокультурної єдності українців І.Франко писав: "В истории умственного и национального развития Галицкой Руси в 60-х и в первой половине 70-х годов П.А.Кулиш играл большую роль; его влияние было громадное и сделалось одним из твердых оснований так называемой народной или украинской партии в Галичине" [44, 84].

На жаль, у подальших десятиліттях в умовах російської імперії українське шкільництво практично не розвивалося, а спроби щодо його активізації українською інтелігенцією деспотично переслідувались російською владою засобами різних урядових та царських указів і циркулярів.

Українська інтелігенція не могла миритись із таким ставленням російської влади до рідного слова. Прикладом критики заборон є стаття М.Костомарова в одному з наукових збірників 1871 р. "Малорусская література" [45].

Короткотривалий сплеск і занепад української освіти та підручникотвірного

процесу на початку 60-х рр. зображено автором публіцистично яскраво у всій сутності цього процесу. Письменник переконливо вказав на закономірності виникнення художньої літератури українською мовою та на природну появу освіти цією достатньо розвиненою мовою. Він також зачепив деякі причини заборон українського слова російською владою.

Про початки недільних шкіл і перебіг подій з українською освітою і підручникотворенням М.Костомаров писав: "...малорусы, соображаясь с господствующим в те годы стремлением распространять всеми возможными средствами просвещение, находили, что выработанный до известной степени народный малорусский язык может послужить превосходным двигателем общенародного образования, и принялись писать по-малорусски элементарные научные книги с целью ознакомления народа с плодами образованности. Таким образом написана была книга, где давались элементарные понятия о природе, под названием "Дещо про світ Божий", издан был первый выпуск Священной истории и арифметики. Изготовлено было в разных местах два перевода святого Евангелия. Были и другие работы. Мысль эта нашла великое сочувствие во всех концах малорусского мира. Выпуск Священной истории, менее чем в продолжение полугодия, разошелся более шести тысяч экземпляров" [46, 323-324].

Та чи могла якась інша школа, освіта іншого народу, тим паче "меншого брата" розвиватись у Російській імперії? Звичайно, що ні! Захисники московської влади та й сама влада знайшли і відповідні аргументи, щоб заперечити ростки нового явища. М.Костомаров перераховує ці шовіністичні аргументи: "И вот — найдено было уместным преградить всякий дальнейший ход этому делу (українській освіті — В.О.). То было в 1863 году; с тех пор малорусская литература перестала существовать в России. В глазах ревнителей государственной целостности и народности единства России все, писанное по-малорусски, стало представляться признаком измены, мятежа, попыток к разложению отечества" [там само, 324].

Інший український вчений — видатний вчений і публіцист М.Драгоманов — відносив російський деспотизм до найжорстокіших і антилюдянських в цивілізованому світі, протиставляючи його більш-менш демократичним умовам українського життя в Австро-Угорщині. У "Передньому слові до "Громади" 1878 р. він писав: "В таких же державах, як Росія, не можна й говорити ні про яку сталість праці, ні про який закон. Там всякий час треба бути готовим боронити не то свою працю, а й думку й шкуру просто револьвером од царських беззаконників. Австрія далека навіть од такої волі державної, яка єсть і в других царствах, напр. в Англії або в Бельгії, а все-таки там наші люди можуть виступати відверто і як порода людська, і як партія громадська, навіть і як громадівська, серед самих робітницьких товариств і серед сільських громад на зборах (мітингах)" [47, 305].

І все ж у таких несприятливих умовах переосмислювалися здобутки попередніх епох, закладалися основи нової української освіти, розроблялися її концепції і створювалися підручники для української школи.

Щирим відгуком на заклик української громади плекати рідну школу була підготовка видатним мовознавцем О.Потебнею на початку 60-х рр. "Букваря" [48], побудованого на оригінальній на той час методиці опрацювання дітьми не окремих складів, а цілих слів, поділених на склади. На жаль, сам підручник не зберігся.

Редакція "Киевской Старины" так прокоментувала значення для навчання цього "Букваря": "... мы считаем, что особенную цену может иметь печатаемая нами рукопись, дающая богатый материал современным составителям учебников в подборе чисто народных поговорок, загадок и изречений, приуроченных к изучаемому новому звуку, а также дающих повод учащемуся сделать самое обучение не сухим, безжизненным, а исполненным тех осмысляющих начал, без которых немыслима школа ни высшая, ни средняя, ни низшая" [там само, 1-2].

Як приклад такого нового підходу до упорядкування навчальної книжки, побудованої на народномовній основі, подаємо кілька прикладів із Букваря О.Потебні, розташованих на букву "Ш":

"На зло-дію шап-ка го-рить", "Дай Бо-же на-шо-му те-ля-ті вов-ка пійма-ти".

Патріотичну позицію займав вчений щодо дискримінації української мови в Російській імперії. Хоча він не виступав з відкритими публіцистичними статтями на захист мови, все ж його точка зору була відома багатьом навіть із виключно наукових праць, зокрема із рецензії на збірку фольклорних творів Я.Головацького "Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я.Ф.Головацким" (СПб, 1878 р.) [49].

Вчений, відштовхуючись від мовних фактів, зафіксованих у збірці Я.Головацького, переходить до з'ясування суспільних причин втрати українцями рідної мови, до денаціоналізації, яка, на думку О.Потебні є найстрашнішим злом суспільства, що позбавляє рідної мови інший підкорений народ. Учений писав: "Вообще денационализация сводится на дурное воспитание, на нравственную болезнь: на неполное пользование наличными средствами восприятия, усвоения, воздействия, на ослабление энергии мысли; на мерзость запустения на месте вытесненных, но ничем незамененных форм сознания; на ослабление связи подрастающих поколений со взрослыми, заменяемой лишь слабой связью с чужими; на дезорганизацию общества, безнравственность, оподление" [50, 73].

І, мовби попереджаючи імперії, під владою яких опинились у ХІХ ст. кривджені українці, вчений робить ще один висновок-застереження: "Народность, поглощаемая другою, после безмерной траты своих сил, все-таки в конце концов, приводит эту другую к распаденію." І далі про російську державну мову: "Нынешний русский литературный язык может сохранить свое относительное единство лишь до тех пор, пока он есть орган незначительного меньшинства. Становясь действительно общерусским, а тем более общеславянским, он в то же время распался бы на наречия. Таким образом, по этому взгляду, нет выхода из круга взаимодействия и весь вопрос в том, будут ли берегаемы при этом народные силы или растрачиваемы в угоду недостежимым целям" [там само, 74-75].

Тут необхідно додати, що не всі імперії вчасно зрозуміли цю закономірність, а

Російській же потрібно було пережити кілька руйнівних революцій, щоб зрозуміти безперспективність власних імперських "недостежимых целей".

Науково обґрунтовані висновки О.Потебні щодо права українського народу мати свою національну школу були відомі багатьом українським інтелігентам Східної України. Ці ідеї разом із ідеями інших передових діячів української культури будили історичну і національну свідомість українців, сприяли розвитку ідей української освіти, наближали час, коли рідна школа буде вільно розвиватись у незалежній Україні.

Ю.Шевельов, видатний мовознавець новітньої доби, високо оцінював роль вченого не тільки в науці, але й у суспільному житті України. "У післяшевченківські часи, — писав він, — Потебня фактично був провідним на Україні теоретиком національного питання у зв'язку з філософією мови" [51, 6].

Та на цьому не обмежувався творчий і громадський потенціал мовознавця. Його мовознавчі теорії сягали безпосередньо школи, підручникотвірного процесу.

О.Потебня виявив свої наукові пристрасті у багатьох галузях мовної науки: у філософії мовознавства, в етнографії, фольклористиці, теорії літератури, психології творчості. Він став основоположником психологічного методу в літературознавстві. Вчення Вільгельма Гумбольта про розуміння мови як діяльності, своєрідної роботи духу знаходить у концепції О.Потебні дальше осмислення на психолого-лінгвістичному ґрунті. Вчений виділяє два змісти у слові: перший — об'єктивний, що являє собою народне, етимологічне значення; другий — суб'єктивний, з віддаленим значенням і характеризується багатьма ознаками.

Саме з такою внутрішньою формою, як уявлення (коли на основі найближчого етимологічного значення слова маємо спрямування думки в суб'єктно-особистісне русло), пов'язує вчений сутність творчого пізнання.

На основі теорії слова О.Потебня побудував вчення про сприймання художнього твору, в якому, як і в слові, криються зовнішня і внутрішня форми. Він був переконаний, що художній твір є синтезом мовних стихій. Художньому образу у теорії О.Потебні відведено особливе місце: він зданий слугувати динаміці, психологізації творчого процесу. "Висловивши погляд, що за допомогою слова не передається, а лише пробуджується думка у реципієнта, аналогічно в художньому творі — думка митця видозмінюється й розширюється у свідомості читача, слухача. О.Потебня робить значний крок у напрямі з'ясування психології сприймання, образного пізнання мистецької дійсності" [52, 249].

Обґрунтовуючи сутність творчого процесу у художній літературі, О.Потебня зробив ряд важливих висновків щодо шляхів її вивчення (аналізу). Так, зокрема, для методики літератури став продуктивним такий прийом вивчення художнього твору, як необхідність учнів пережити ті ж психічні процеси, ті душевні стани, які пронизували творчий пошук автора.

Психолінгвістична теорія художнього процесу О.Потебні вимагала від методики переглянути прийоми і засоби використання підручників під час вивчення художнього твору. У цих умовах навчання підручник сприймається як надбання чужого для учня

досвіду. Хоча навчальна книжка, здається, прискорює процес засвоєння знань, та вони не є органічними для школяра, вони не здобуті ним у процесі активного пізнання, а нав'язані йому ззовні.

Послідовну методику вивчення художнього твору на ґрунті теорії О.Потебні розробив на початку 20-х рр. XX ст. відомий український літературознавець і вчений-методист Олександр Дорошкевич. У своєму виданні — першій узагальненій теоретичній праці "Українська література в школі" (1921 р.) — він виклав методично інтерпретовані ідеї О.Потебні у зв'язку з вивченням української літератури. О.Дорошкевич застосовував психолінгвістичні підходи О.Потебні до аналізу художнього твору і в підручниках для вузів.

На Східній Україні у зв'язку з відсутністю рідної школи аж до самих революційних подій 1917 р. ідеї О.Потебні під час вивчення української літератури не використовувались. Це з успіхом робили російські вчителі і методисти, маючи в своєму розпорядженні російські школи і гімназії в Україні і поза нею. Так, зокрема, відомий методист В.В.Данилов (1881-1970 рр.), що викладав у російських школах Катеринослава (нині Дніпропетровськ) і Одеси на початку XX ст., активно використовував у своїй педагогічній практиці і власних теоретично-методичних працях ідеї О.Потебні.

У російській методиці літератури радянського і сучасного періоду на досягнення В.В.Данилова дивилися по-різному. Так, у підручнику з методики літератури під редакцією З.Я.Рез педагогу закидалося захоплення ідеями О.Потебні, для якого нібито "художній твір не є відображенням об'єктивної дійсності, а вираженням суб'єктивних переживань письменника" [53, 39]. А тому, мабуть, як закономірний висновок, у підручнику заявляється: "Исходя из неверных методологических предпосылок В.В.Данилов не мог, разумеется, построить научную систему преподавания литературы..." [там само].

Аналогічний погляд на практику і теоретичні узагальнення В.Данилова бачимо також у радянського вченого-методиста, але вже українського, О.Мазуркевича. Він виділяє ряд позитивних досягнень у діяльності і теоретичних працях В.Данилова, зокрема прихильно ставиться до посилення уваги до матерії твору, його змісту і форми. Перераховує важливі досягнення розробленої В.В.Даниловим методики вивчення твору, зокрема активізації навчального процесу тощо.

Покликаючись на авторитет російського вченого-методиста Я.Ротковича, О.Мазуркевич негативно оцінює трансформацію у методиці В.Данилова ідей Потебні. О.Мазуркевич стверджує: "...слідом за Потебнею цей методист (В.Данилов — В.О.) розглядає художній твір не як відображення об'єктивної дійсності, а як вираження суб'єктивного мислення і переживання письменника, а тому й ідею твору вважає суб'єктивною. Звідси робиться неправильний висновок, ніби вивчення змісту твору не має вирішального педагогічного значення і що основним предметом вивчення літератури в школі повинна стати "зовнішня і внутрішня форма твору", а головним завданням літературної освіти — формальний розвиток, тобто розвиток одних лише

здібностей логічного і образного мислення учнів, що ніби досягається одірваним від вивчення ідейного змісту твору аналізом його художньої форми" [1, 232].

Ясно, що в часи ретельного і послідовного "аналізу художнього твору в єдності змісту і форми" такі негативні оцінки науковим ідеям О.Потебні надовго припинили їхній шлях до методики літератури.

Повернення до ідей О.Потебні в методиці літератури відбулося тільки у 90-ті рр. ХХ ст. після краху тоталітарного радянського режиму, який утримував слухняну методику з її регламентацією дій як вчителів, так і учнів.

У кінці ХІХ-го-на поч. ХХ-го ст. українська школа та її методика літератури були не в змозі наблизитись до плodотворних ідей психологічної школи О.Потебні. Умови жорстокого виживання нашого народу та його школи під обома імперіями явно звужували пошук вченими, методистами і вчителями шляхів поліпшення викладання літератури в школі, удосконалення навчальних книжок у зв'язку з новітніми досягненнями філологічної науки.

Історія української освіти ХІХ ст. зафіксувала кілька спроб донести дітям українську навчальну книжку в умовах російської деспотії, тотальної ненависті влади до всього українського. Це посібники і підручники М.Лободовського і Т.Лубенця та спроби українських інтелігентів колективно створити підручники з української словесності для українських дітей, контакти киян із галичанами в галузі освіти та ін.

Трагізм становища свідомого українського інтелігента, що вирішив присвятити рідному слову свою діяльність, яскраво простежується на долі педагога, упорядника навчальних книжок і журналіста Михайла Лободовського [54]. За спроби вчити дітей українською мовою його та інших педагогів репресивна державна російська машина позбавляла вчительської роботи.

Провина М.Лободовського, за переконаннями освітянського керівництва Російської імперії, полягала перш за все в тому, що він осмілився вчити дітей їхньою мовою і задумав перекласти рідною мовою Святе Письмо. Так, в одному з документів-повідомлень, присланому Міністром освіти графом Д.Толстим на ім'я попечителя управління Київського навчального округу від 22 лютого 1875 р., констатувалося: "Учитель Городнищенского 2-х классного приходского училища при сахарном заводе Ященко и Смирненко Черкасского уезда Киевской губернии Михаил Лободовский устраниен от этой должности, так как при ревизии училища обнаружено, что Лободовский заставлял учеников упражняться в писании песен и сказок на малороссийском языке и переводил с ними в классе также на малорусском языке из 2-й главы Евангелия от Матфея; кроме того ученики показали, что Лободовский говорил им в классе, что гораздо было бы лучше, если бы самое Богослужение в церкви совершалось на малороссийском языке, тогда бы оно было понятнее для народа" [55].

За два роки до звільнення з учительської роботи М.Лободовський уклав і видав посібник-читанку для дітей "Дітські пісні і казки", яка викликала певний інтерес української громадськості, і про це можна довідатись із одного з листів О.Косач [56] з Наддніпрянської України в Галичину до М.Бучинського [57] у 1873 р. Авторка листа

писала: "...чи не можна б мені вислати один примірник "першої читанки для дітей" (Наумовича чи що, їй Богу не знаю кого). Давно чую про це видання, але досі не довелося бачити; цікаво було б прирівняти до нашої книжечки "Дітські пісні і казки", що на весні вийшла в Києві" [58, 216].

Підручник М.Лободовського не міг бути реалізованим за призначенням в умовах заборони української мови. Тільки з відродженням Української держави на початку ХХ ст. навчальна книжка М.Лободовського стала широко використовуватись в українській школі. Цей посібник вийшов під дещо розширеною назвою "Дітські пісні, казки й загадки" накладом 40 000 прим. на замовлення Міністерства народної освіти уряду Української Народної Республіки у видавництві "Друкар", про що свідчать матеріали освітянського обіжника для губерніяльних і повітових комісарів справ освітніх і педагогічних рад вищих початкових шкіл від 5 серпня 1918 р. (за №1709/16103) [60].

Постать палкого поборника освіти рідною мовою М.Лободовського стоїть в одному ряду з такими відомими українськими просвітителями кінця ХІХ-початку ХХ ст., як Б.Грінченко, Т.Лубенець, С.Русова, О.Русов, С.Черкасенко та ін.

Не маючи можливості будувати рідну школу та видавати для неї підручники на сході України, українські громадські діячі і педагоги звертали свої погляди на Галичину, де українська школа мала можливість розвиватись. Вони вчилися у галичан, разом із тим допомагали їм у розвитку шкільництва, формуючи таким чином єдину українську педагогічну науку.

Про гостру необхідність тісних стосунків із західноукраїнськими братами на ниві освіти О.Косач в уже згадуваному листі до М.Бучинського у 1873 р. писала: "Вам, певне, звісний літній подарунок, циркуляр цензорам, дотикаючий наших літературних виданнів. То ж то тепера більш, як коли, можна бажати ширших взаємин з Галичиною. І мені здається, що першим нашим впорядкованим ділом мусіло б бути завести певного товариша у Львові, котрий би відав типографсько-книгарську справу нашу у Галичині" [58, 215].

Між українцями по обох берегах Дніпра зав'язуються тісні контакти, серед яких важливе місце посідають видавнича діяльність освітян та обмін підручниками і посібниками.

Зокрема, цікавими з цього погляду були контакти між О.Русовим [60] і згадуваним уже громадським діячем М.Бучинським. Так, в одному листі до галичанина киянин О.Русов пропонував перевидати у Львові корисного і для західноукраїнської школи підручника К.Курта "Дещо про світ Божий", виданого київською "Громадою" у 1871 р. О.Русов писав: "Последнюю книгу "Дещо про світ Божий", которая Вам может пригодиться для низших школ, можете перепечатать (передруковать) в Вене ли, или в Лемберге для заграничной распродажи. Право на ея напечатание и продажу у Вас уступает Вам именно автор её безденежно в виду того, что этим Вы можете заработать кілька грошей на поддержание Вашего Венского кружка и его библиотеки. Эта книжка должна бы иметь у Вас ход, так как Вы работаете над составлением элементарных книг для школ. Чтобы в этих работах Вы могли знать, что сделано у нас по этому предмету и

воспользоваться нашим материалом, посылаются еще несколько книг, купленных нами для Вас на наши деньги" [61,186].

У цьому ж листі О.Русов називає ряд навчальних книжок, виданих на Надніпрянщини, які він посилає у Львів. Тут, зокрема, називаються підручники та посібники П.Куліша, В.Водовозова, К.Ушинського та ін.

Із Галичини О.Русов просив надіслати йому галицькі видання: "...на гроші ці купіть мені послідні видання "Просвіти" (найкраще для мене гімназіяльні учебники по Гречеському, Латинському, історії літератури Української читанки, які вже повиходили..." [там само, 190].

Отже, освітні інтереси народу об'єднували інтелігенцію Галичини і Надніпрянської України в пошуках кращої навчальної книжки, у виробленні спільних для "обох Україн" підходів до шкільної справи. Цей надзвичайно потрібний і продуктивний обмін гальмувався кордонами, що розривали тіло єдиної України, одного народу. В цьому зв'язку наведемо хоча б один документ, що розкриває умови спілкування українців через кордони імперій, так званий "договір" між українськими київською і віденською громадами про умови нелегального перевозу книжок з Європи. Фактично тут мова йде про тайнопис, яким користувались українські патріоти для пересилання книжок з Європи в Україну.

Ось зміст цього секретного документу, а фактично інструкції для перевезення заборонених книжок в Україну: "...коли в листі буде написано між іншим, того "я здоровий", то писати на ім'я Дмитра Волкова в Броди *posterestante*. Або, коли Вербицький зможе переслати контрабандистами листа до якогось із городів російських для висилки в Киев (по адресу: Михайлу Ивановичу Драгневичу, угол Тарасовской и Шулевской улицы дом Новицкого), то віденчуки (віденьці — О.В.) мають написати через Вербицького, на що я вишлю до Вільна кілька русских марок, — коли в моїм листі буде написано, що "я здоровий", то ждати від мене другого листа, в котрім буде написаний інший спосіб пересилки листів і книжок. Коли ж у мене буде написано, що "у нас паде заодно дощ", то тоді з пересилкою книжок зовсім задержатися" [62, 315].

Такі умови, зрозуміло, були не на користь українській освіті. Вони гальмували розвиток української педагогічної науки і шкільної практики, розвиток української культури взагалі. Разом із тим історія української педагогіки і методики літератури засвідчили приклади відважного, пов'язаного з ризиком служіння рідному слову і рідній школі відомих і невідомих українських інтелігентів.

Прикладом служіння рідній школі може служити підручникотвірна діяльність Тимофія Лубенця, українського педагога і діяча народної освіти, який працював викладачем у 1-ій Київській гімназії та інспектором народних училищ при управлінні Київського навчального округу, потім — директором народних училищ Київської губернії. Автор кількох посібників з української словесності, Т.Лубенець був організатором колективного укладання посібників для школи. Гурток "Хрестоматія" або "Читанка" виник серед студентів Київського університету у 80-х рр. XIX ст. Основною метою товариства було створення різноманітних підручників для української

школи. Як свідчить В.Шевчук, на чолі цього товариства був відомий діяч, історик Я.Шульгін та педагог Т.Лубенець [63, 111-112]. Дві частини колективної праці "Читанка" було видано в Росії під псевдонімом Хутірного, а читанку "Веселка" під псевдонімом А.Молод-ченка видано в Галчині і фінансово підтримано І.Франком.

Про деякі проблеми, що супроводжували підготовку і видання читанок, свідчать спогади учасників хрестоматійного гуртка письменника В.Самійленка і Є.Чикаленка, відомого публіциста і мецената. Так, В.Самійленко у своїх спогадах висвітлив деякі сумні сторінки цієї підручничкової історії. Він згадував: "Не можу докладно сказати, чи перша "Читанка" Хуторного була колективною роботою цього гуртка, чи особистою працею Т.Лубенця. Я застав товариство "Читанка" за закінченням другої читанки — "Веселка". Цю "Веселку", цікаво й гарно складену, спіткала сумна доля. Як відомо, в ці часи російська цензура вимагала, щоб, друкуючи українські книжки, видавці не відступали від російського правопису. Цензори часом точно придержувались того закону (так, про таку страшну річ, як український правопис, був державний закон!), а часом задовольнялись тим, щоб стояло "ы" замість "и" і щоб були йори (ъ), а "ї" дозволяли ставити перед шелестівками... Правопис цей тим був кращий... Отже, зладжену таким напівросійським правописом "Веселку" цензура друкувати не дозволила, очевидячки, не вважаючи її книжкою з красног писемства, на яке була обмежена тоді українська література в російській державі.

Тоді громада наша видрукувала цю книжку в Галичині. Але вийшло так, що в Україну все ж її не пущено, а в Галичині ніхто не хотів її купувати через її правопис, ні етимологічний, ні фонетичний; кілька сот її примірників довго спочивало в Ів. Франка на горищі, й не знаю вже, що з нею сталось" [64, 517-518].

Євген Чикаленко уточнює у своїх спогадах деякі цікаві деталі історії з колективним підручникотворенням, додаючи відомості про ряд колоритних постатей української культури зокрема, про видатного композитора М.Лисенка — теж, як виявляється, активного учасника "Хрестоматії".

Чикаленко писав у "Спогадах": "На прощання Лисенко запропонував нам вступити до "хрестоматійного гуртка", що збирається у нього, пояснивши нам, що педагог Хуторний-Лубенець, випустивши граматику, першу читанку для дітей, організував з студентами два гуртки, що складають матеріал для дальших читанок-хрестоматій, один гурток збирається у д-ра Панченка, а другий у нього, Лисенка; я охоче згодився, подякувавши йому ...я охоче ходив до Лисенка на зібрання "хрестоматійного гуртка" і переклав з Брема для читанки кілька коротких оповідань про звірів та птахів" [65, 108-110].

Як і будь-який український рух товариство "Хрестоматія" було приречено на репресії. Не минуло й півтора року, як і товариство "Читанка" зазнало лиха. Після Різдва 1887 р. жандарми зробили трус і заарештували кількох студентів-членів "Хрестоматії".

Вся друга половина XIX ст. та й початок XX ст. у підросійській Україні проходять у скажених обставинах антиукраїнського терору, освяченого царськими та урядовими

таємними указами, тлумаченнями про заборону української мови, літератури, театру і будь-яких проявів поведінки української людини як такої. Для прикладу наведемо один із документів — "Емський указ", який був направлений із Головного управління у справах друку для цензурних комітетів на місцях. З посиланням на волю російського царя у документі наказувалося:

"Государ император в 18/30 день минувшего мая Высочайше повелел следующее:

1. Не допускать ввоза в пределы империи, без особого на то разрешения главного управления по делам печати, коих то книг и брошюр, издаваемых за границею на малорусском наречии.

2. Печатание и издание в империи оригинальных произведений и переводов на данное наречие воспретить, за исключением лишь, а) исторических документов и памятников, и б) произведений изящной словесности, но с тем, чтобы при печатании исторических памятников, безусловно удерживалось правописание подлинников; в произведениях же изящной словесности не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания и чтобы разрешение на печатание произведений изящной словесности давалось не иначе как по рассмотрении рукописей в Главное управление по делам печати.

3. Воспретить также различные сценические представления и чтения на малороссийском наречии, а равно и печатание на таком же текстов к музыкальным нотам.

О таковом Высочайшем повелении уведомляю Ваше Высокородие для неуклонного руководства.

Исполняющий должность начальника главного управления по делам печати В.Григорьев" [66].

У цій же архівній справі, яка має назву "Киевский цензурный комитет. Циркулярные распоряжения главного управления по делам печати. Нач. 17 мая 1862 г." на 293 аркуші вміщено додаткове роз'яснення до "Емського указу" від 24 лютого 1881 р., мабуть, для тих, хто ще сумнівався у щирості ласки російського царя:

"В последнее время в некоторых органах периодической печати с настойчивостью проводится мысль о совершенной отмене Высочайшего повеления от 18/30 мая 1876 г., при чем заявляется также о необходимости разрешить в малороссийских губерниях церковную проповедь и первоначальное преподавание в народных школах на малороссийском наречии. К этому в настоящее время присоединяется и довольно сильная агитация в пользу чествования памяти малороссийского поэта Шевченко.

В виду того, что в настоящей агитации в значительной мере заинтересована партия "украинофилов" и что газета "Зоря" [67], общее направление которой признается несомненно вредным, так как она далеко выходит из пределов дозволенного и терпимого в подцензурной печати, принимает в ней весьма деятельное участие, предлагаю Вашему Превосходительству совершенно не допускать к печати статей пропагандирующих мысль о чествовании поэта Шевченко и говорящих о необходимости введения малорусском наречия в церковной проповеди, школ и вообще

относиться внимательно к статьям о малорусском наречии.

Начальник Главного управления
по делам печати...
Секретарь..."

Наведені приклади заборон українського слова, звичайно, не вичерпують антиукраїнської законотворчості в російській імперії. Тут наведено тільки деякі, що безпосередньо дотичні до порушеної у монографії теми. Більш-менш повний перелік заборон можна побачити у сучасних дослідженнях на цю тему [68].

Тільки після української революції 1917 року, коли постала Українська Народна Республіка, праця Т.Лубенця була допущена до народу. Протягом 1917 р. його читанка витримала кілька видань [68]. Вона широко впроваджувалася у навчальний процес і була на той час новим явищем у підручникотворенні: її навчальні тексти супроводжував дидактичний апарат, власне педагогічний метод спілкування дитини з підручником і вчителем.

Один із колоритних епізодів колективного складання навчальних книжок у 2-й пол. XIX ст. у "підросійській" Україні висвітлив ак. О.Мазуркевич у "Нарисах з історії методики української літератури". Це історія колективного творення підручників з літератури викладачами Харківської жіночої недільної школи під керівництвом Х.Алчевської [30, 103-115]. Разом із учителями та учнями педагог організувала колективне складання посібників з трьох "Книг дорослих", над якими працювали 80 учениць 6 років (3 випуски, 1889-1900), у тому числі М.Бекетов, Д.Багалій та ін.

Посібники були укладено з уривків художніх творів в основному російських письменників та анотацій до них. У третьому томі праці "Що читати народу?" було вміщено розділ "Видання для народу українською мовою". Тут рекомендуються до читання твори Т.Шевченка, І.Котляревського, Є.Гребінки, Марка Вовчка, І.Нечуя-Левицького, І.Карпенка-Карого, Панаса Мирного, Ю.Федьковича, П.Грабовського, В.Стефаніка, М.Коцюбинського, Лесі Українки. Подаються для читання українські пісні.

Цінним у роботі О.Мазуркевича є розкриття методики роботи Х.Алчевської з творами та її рекомендацій для читачів з народу. Правда, варто робити поправки, посилаючись на коментарі О.Мазуркевича, оскільки вони носять соціологізаторський, радянський характер. Так, зокрема, розкриваючи методичні підходи до вивчення одного з творів Н.Кобринської, О.Мазуркевич писав: "Як саме використовувалося в недільній школі дбайливо дібране художнє слово для піднесення класової свідомості трудящих, свідчить, наприклад, цікавий факт аналізу оповідання Н.Кобринської "Яким Мачук". Алчевська розповідає, що коли це оповідання читалося в гурті сільських хлопців, вже перші його рядки, в яких говорилося про те, що "за кордоном" живуть "русини — ті ж українці", викликали у слухачів живий інтерес. Скориставшись з цього, учителька "для більшої ясності" не лише побіжно пояснювала незнайомі слова — сейм, парламент, цісар, але й "провела паралель між деякими адміністративними і земськими установами Галичини і Росії". Оповідання одразу ж стало злободенням,

мета — спрямувати його ідейне вістря проти ненависного самодержавного режиму Росії — була досягнута; учителька робить правильний висновок: "Очевидно, в силу цього фабула оповідання — боротьба в Галичині... — була зрозуміла слухачам...

— Ну, й ловка книжка! — киваючи головами, повторювали юнаки, коли розходились додому" [там само, 113-114].

Та справедливості ради слід сказати, що педагог не була ні революціонеркою, ні навіть радикально налаштованою людиною. Порівняння життя українців по обидва боки кордону в Х.Алчевської не передбачало формування ненависті читачів до "самодержавного режиму в Росії", а лише знайомило сільських читачів із умовами життя українського люду в різних країнах, з різним адміністративним улаштуванням, що само собою носило просвітницький характер в освіті дорослих.

Хоч яким обмеженням було культурне життя українців у царській Росії, все ж їм вдавалося мати свої періодичні видання, в яких питанням народної освіти приділялось певна увага.

Протягом кількох десятиліть (1882-1906 рр.) важливу роль для консолідації і розвитку українських наукових сил у відігравав журнал "Киевская Старина". На його сторінках поруч із матеріалами про розвиток російської освіти в Російській імперії висвітлювались окремі проблеми навчання в Україні в попередніх століттях зокрема. Ставились питання про відкриття українських шкіл у "підросійській" Україні, подавалася інформація про стан української школи і видання навчальних книжок у Галичині, а з кінця ХІХ ст. — про українські школи в українських поселеннях в Канаді, США та Бразилії.

Журнал виходив у Києві і став неофіційним органом "Старої Громади". Його співробітниками були відомі вчені Т.Лебединцев, В.Антонович, О.Лазаревський, П. Житецький та ін. І.Франко високо цінував заслуги цього періодичного видання, зараховуючи його наукові досягнення "до головних підвалин нової української науки".

Не обминав журнал і проблем навчальної книжки як у минулі історичні епохи, так і в ХІХ ст. Так, зокрема, цікавим у цьому відношенні є матеріал кореспондента журналу Лупулеску про потреби українців в освіті рідною мовою у "Добруджській Україні" — території між Дунаєм і Чорним морем, яка стала заселятись українцями після зруйнування російськими військами Запорізької Січі. Ці землі належали Румунії і Болгарії.

Лупулеску повідомляв читачам "Киевской Старины" про відкриття українцями в Добруджі шкіл з рідною мовою навчання. На 1880 р. у цьому районі нараховувалось кілька тисяч українців. Вони мали Чілікський монастир, 20 церков, 3 школи (в Тульчі, Катерлизі і в Добруджі). Батьки-українці віддавали дітей до своїх шкіл, в яких вимагали, "... щоб їхні діти вчилися по церковно-слов'янськи, з метою як можна швидше читати у церкві Псалтирі, а інколи навіть обов'язково по принесеній ними книзі, яка була часословцем" [70, 699].

Автор допису відзначає і спроби добруджських українців провадити навчання у школах рідною мовою: "Цікаво відзначити, — писав він, — що деякі спроби навчання на

руснацькій мові (українській — В.О.) мали дуже великий успіх, але до сих пір прищеплюється туго, частково унаслідок відсутності підручників і вчителів, які знають нові методик навчання" [там само, 699].

Українці в Добруджі мали велику повагу до книжок, що свідчило про рівень їхньої освіченості та допомагало їм зберігати національну ідентичність, історичну та культурну пам'ять. У цьому зв'язку про книжки українською мовою Лупулеску писав: "Книги руснацькою мовою, особливо невеликі народні видання, що потрапляли сюди випадково, зустрічаються тут з великим задоволенням, а твори Шевченка з не меншим захопленням і ентузіазмом, ніж на Україні. Мандрівники натрапляли тут на невеликі зібрання руснацьких книжок не тільки в келіях Килійських монастирів та в деяких священиків, але навіть у селян" [там само, 700].

Українська інтелігенція добре розуміла трагізм становища українства під російським ярмом, навіть робила відчайдушні спроби боротись за українські права хоча б у межах дозволеного, зокрема в виступах у Думі. Так, зокрема, депутат Третьої Думи від України В.І.Дзюбинський гостро критикував у своєму виступі антиукраїнську політику Російської держави, протиставляючи їй розвиток української освіти в Австро-Угорській імперії. Член Думи В.І.Дзюбинський говорив перед депутатами:

"Министерство народного просвещения, как известно, исключает могущественнейший фактор образования и просвещения всякого народа — его народный язык. Многомиллионное украинское население не имеет не только своей высшей или средней школы, но не имеет ни одной низшей школы с правом свободного преподавания на родном украинском языке. Нет родной украинской народной школы. Не является ли это, гг., оскорблением и даже глумлением над национальным чувством и гордостью всякого украинца? Но здесь говорили, что и украинского языка нет, что он не существует. Так позвольте же, гг., взоры этих господ обратить именно на ту, ненавистную им, зарубежную Украину, на соседнюю нам страну, в состав которой включена и значительная часть украинского населения. И что же, в этой зарубежной стране, так нелюбимой националистами Австрии, которая подвергается стольким нападкам, и эти зарубежные украинцы, о которых проливают такие крокодиловы слезы гг. Бобринский и Ко и другие националисты, что же имеют там? Мы видим, что в австрийской Украине украинское население не только имеет нисшие школы, но оно имеет и среднюю и высшую школы на своем родном украинском языке, — значит, украинский язык существует. В австрийской Украине имеется широкая сеть просветительных и культурных учреждений для украинцев; их там не боятся, гг., их там не закрывают" [71,103].

Але в умовах російської імперії парламентська боротьба не могла принести жодних позитивних результатів, тим паче у відстоюванні українських національних інтересів.